

Krystyna Nikołajczuk

Lwów, Narodowy Uniwersytet Lwowski im. Iwana Franki

Czy starość nie radość?

Polska frazeologia oznaczająca starość przez pryzmat teorii pól

*Biedna starości, wszyscy cię żądamy,
A kiedy przyjdiesz, to zaś narzekamy.*

Jan Kochanowski, Na starość

Słowa kluczowe: frazeologia temporalna, aspekty znaczeniowe, pole znaczeniowe, jądro, peryferie.

Koniec życia ludzkiego kojarzy się zwykle z okresem starości. Okres ten budzi zainteresowanie wielu badaczy, a przede wszystkim tych, którzy zajmują się stanem zdrowotnym (fizycznym lub psychicznym) człowieka. Zagadnienie to jednak mniej interesuje językoznawców. Na fakt ten wskazuje m.in. Maja Wolny:

Starość — problem obecny nie tylko w obszarze nauk medycznych (gerontologii), ale i psychologii, socjologii, antropologii, historii literatury, nie jest rozwijany przez polskich językoznawców, którzy znacznie częściej podejmują temat poniekąd bliski starości — śmierć. Jedynym, do jakiego dotarłam, językoznawczym, a dokładniej filologicznym szkicem poświęconym w całości problemowi starości jest tekst Aleksandry Niewiary *Starość starości, czyli wstęp filologiczny*, [w:] *Starość. Wybór materiałów z VII konferencji pracowników naukowych i studentów Instytutu Nauk o Literaturze Polskiej UŚ*, pod red. A. Nawareckiego i A. Dziadka, Katowice, 1995 (Wolny 2003: 189).

W językoznawstwie wschodnim istnieje, jak się wydaje, więcej badań dotyczących tematu starości. Młoda ukraińska badaczka Ł. Poliszczak przedstawia np. na materiale frazeologii czeckiej osobliwość jądro-peryferijnej strukturyzacji pojęcia «czas» (Poliszczak 2010), analizując 55 frazeologizmów oznaczających starość. Pewne stereotypy związane ze starością, ujawnione na podstawie analizy ukraińskich przysłów, zostały zbadane w pracach W. Kalko (Kalko 2012) oraz A. Anhelowej (Anhelowa 2010). Pytanie o starość jako jeden z etapów życia ludzkiego częściowo rozpatruje ukraińska badaczka J. Orłowa (Orłowa 2009). O. Połowynko poddała analizie leksykę określającą starość w języku rosyjskim (Połowynko 2006), a rosyjska językoznawczyni I. Blinowa swoją pracę doktorską poświęciła pojęciu «starość» w lingwokulturze rosyjskiej i niemieckiej (Blinowa 2009). Polskie związki frazeologiczne (dalej ZF) określające starość człowieka w obrębie odpowiedniego pola znaczeniowego, o ile nam wiadomo, nie stały się dotychczas przedmiotem analizy językoznawczej (choć podobnego typu badania jednostek językowych przez pryzmat teorii pól w językoznawstwie polskim prowadzili m.in. R. Tokarski (pole znaczeniowe «człowiek») (Tokarski 1984), K. Pisarkowa (pole semantyczne zapachów w polszczyźnie) (Pisarkowa 1972) i in.

Obecny stan badań w językoznawstwie polskim i wschodniosłowiańskim nad środkami językowymi służącymi do mówienia o starości pokazuje zatem, że analizowanie konceptu starości przez pryzmat polskiej frazeologii jest zagadnieniem aktualnym. Celem ar-

tykułu uczynimy w związku z tym zbadanie znaczenia polskich ZF tworzących pole znaczeniowe «starość (człowieka)» z uwzględnieniem trzech aspektów znaczenia frazeologizmu: sygnifikacyjnego, desygnacyjnego, konotacyjnego. Analizą zostało objętych 66 frazeologizmów normatywnych (łącznie z wariantami) oraz 1029 ich użyć innowacyjnych. Informacje o znaczeniu frazeologizmów czerpiemy zarówno z definicji słownikowych¹⁾, jak i z realizacji kontekstowych w Narodowym Korpusie Języka Polskiego (dalej NKJP) oraz Internecie (ogólnie 24 941 kontekstów). Uwzględnienie realizacji funkcjonalnych analizowanych ZF pozwoli na doprecyzowanie znaczeń niektórych z nich oraz opisanie struktury (mikro)polu znaczeniowego «starość (człowieka)» we współczesnej polszczyźnie.

Podczas lokowania frazeologizmów temporalnych w obrębie pola «starość (człowieka)» bierze się pod uwagę trzy aspekty znaczenia ZF: sygnifikacyjny, desygnacyjny oraz konotacyjny (Biłonożenko i Hnatiuk 1989: 13–20, Krawczuk 2011, Teplakow 2005). Znaczenie sygnifikacyjne rozumiemy jako najogólniejsze znaczenie ZF, które odzwierciedlone jest w słownikach; znaczenie desygnacyjne jest ukonkretnieniem, dopełnieniem znaczenia ZF na poziomie sygnifikacyjnym: ukazuje konkretną relację ZF z przedmiotem lub zjawiskiem pozajęzykowym. Z pojęciem wyróżnianego tu aspektu desygnacyjnego jednostki leksykalnej pokrywa się — przynajmniej częściowo — zjawisko prozodii semantycznej (negatywnej bądź pozytywnej), o którym pisze M. Bańko²⁾. Językoznawca zaznacza:

Zauważono, że pewne wyrazy zazwyczaj łączą się z nazwami zjawisk negatywnych (mówi się o nich, że mają negatywną prozodię semantyczną), a inne zazwyczaj z nazwami zjawisk pozytywnych (mówi się o nich, że mają pozytywną prozodię semantyczną) (Bańko 2008: 152).

Prozodia semantyczna ujawnia pewne cechy desygnacyjne znaczenia wyrazów lub ZF, jest ona jednak ukierunkowana jednowektorowo: wyraz lub ZF może mieć albo pozytywną, albo negatywną prozodię semantyczną. Większość zaś ZF osadza się w kontekstach o otoczeniu zarówno pozytywnym, jak i negatywnym. W związku z tym wprowadzamy do niniejszego artykułu termin «pozytywne/negatywne cechy desygnacyjne». Cechy te określamy na podstawie zebranych kontekstów, uwzględniając łączliwość ZF lub ogólną barwę negatywną bądź pozytywną szerszego kontekstu, np.: *Natomiast miłą jesień życia stworzył mi Daniel Kustosik, który ciągle dla mnie coś znajduje*³⁾ (Głos Wielkopolski); *Dlatego w programie znalazły się zajęcia na temat diety trzeciego wieku, radzenia sobie ze stresem czy chorobami jesieni życia* (Dziennik Zachodni); *Mieszkańcy w jesieni życia biorą udział w zajęciach kółek zainteresowań, rehabilitacji — dodaje Wiesław Kasprzak, dyrektor Ośrodka Pomocy Społecznej* (Głos Wielkopolski); *W cierpieniu, może czasem w zapomnieniu spędzają jesień życia* (Mazowieckie To i Owo).

¹⁾ Korzystamy ze słowników: ISJP, MSF, SEP, SFJP, SFWP, SFWUTIA, USJP, WKS, WSF, WSFJP, WSFPWN (por. Wykaz skrótów).

²⁾ Samo pojęcie prozodii semantycznej pochodzi jednak od brytyjskiego językoznawcy Johna Sinclaira i «odnoszone jest zwykle do pewnego rodzaju uzgodnień między składnikami zdania, obejmujących nie cechy gramatyczne owych składników i nie ich znaczenie, ale przekazywane przez nie oceny» (Bańko 2008: 151).

³⁾ Tu i dalej podaje się konteksty, wyekscerpowane z NKJP oraz Internetu, w oryginalnej pisowni, bez poprawiania błędów różnego typu.

Znaczenie konotacyjne rozumiemy jako dodatkowe cechy emocjonalno-oceniająco-stylistyczne, które zwykle są przedstawiane w definicjach słownikowych w postaci specjalnych kwalifikatorów (np. iron., przest., pogard.). Takie podejście do terminu *konotacja* jest węższe od przedstawionego przykładowo w koncepcji J. Bartmińskiego⁴). W artykule przyjmujemy zatem starsze od kognitywnego ujęcie konotacji.

Badania nad znaczeniem ZF prowadzimy w kierunku od archisemu (Miodunka 1989: 114, Tokarski 1984: 108; inaczej też: archisememu: Tokarski 1984: 101, hipersemu: Koczerhan 2004: 305) do jego szczegółowych wcieleń, m.in. semów desygnacyjnych oraz konotacyjnych. Lokalizując analizowane jednostki w polu znaczeniowym «starość (człowieka)», wychodzimy z następujących założeń:

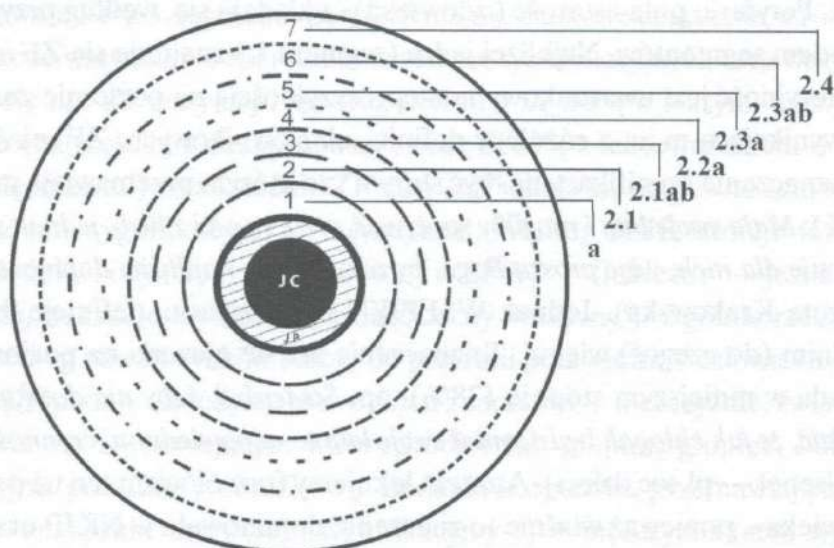
1. Na jądro pola składają się ZF bezpośrednio wyrażające główny sem pola, czyli 'starość człowieka'. W jądrze wyodrębniamy dwie strefy: centralną (z ZF o większej frekwencji) oraz odleglejszą od centrum (z ZF o mniejszej frekwencji);

2. Peryferie pola «starość (człowieka)» składają się z 7 segmentów, które wyróżniamy na podstawie 4 kryteriów: 2.1) najbliżej jądra znajdują się ZF zawierające, oprócz semu temporalnego 'starość', 'stary', inny sem/inne semy na poziomie sygnifikacyjnym; 2.2) dalej umiejscawiamy ZF wyrażające zarówno starość człowieka w ogóle, jak i późną starość (co wynika z badań korpusowych); 2.3) jeszcze dalej znajdują się ZF zawierające (osobno lub w połączeniu z innymi semami sygnifikacyjnymi oraz desygnacyjnymi) sem temporalny 'późna starość', 'bardzo stary'; 2.4) ZF pośrednio wyrażające starość lokujemy na peryferiach najdalszych. Pomocne w lokalizacji ZF w konkretnych segmentach peryferii są też dwa następujące założenia: a) dalej od jądra znajdują się te ZF, których znaczenie jest nie do końca przejrzyste, o czym świadczą nieco odmienne definicje zawarte w różnych słownikach (chodzi tu zarówno o aspekt sygnifikacyjny, jak i desygnacyjny); owe niezgodności w rejestracji leksykograficznej niektórych ZF skłaniają do szczegółowego przeanalizowania tych związków w kontekstach korpusowych; b) umiejscowienie ZF na peryferiach zależy wprost proporcjonalnie od liczby semów dyferencjalnych (opozycyjnych): im większą liczbę dodatkowych semów sygnifikacyjnych (oprócz głównego semu 'starość człowieka' czy też 'późna starość człowieka', jeżeli chodzi o 5. i 6. segment) oraz desygnacyjnych zawiera ZF, tym dalej od jądra on się znajdzie. Przykładowo w 2. segmencie peryferii znajdują się ZF o formule semantycznej «sem sygnifikacyjny 1 ('stary') + sem sygnifikacyjny 2 ('inne znaczenie nietemporalne')». Te ZF zostały ulokowane w 2. segmencie według kryterium 2.1 (ZF zawierają inny sem oprócz semu temporalnego 'stary', 'starość człowieka'). Następny 3. segment zaś został wyodrębniony na podstawie kryteriów 2.1ab, ponieważ w tym segmencie peryferii znajdują się ZF, które oprócz semu temporalnego 'stary', 'starość człowieka' (sem sygnifikacyjny 1) oraz semu sygnifikacyjnego 2 ('inne znaczenie nietemporalne') zawierają też sem sygnifikacyjny 3 ('cecha dyferencjalna płci'), czyli sprawdza się kryterium b. Niektóre ZF tego seg-

⁴) Por.: «Terminu konotacja używam w znaczeniu szerszym, jako synonimu treści znaczeniowej, intensji, w przeciwstawieniu do denotacji, zakresu, ekstensji. Włączam w jej zakres zarówno cechy „kryterialne”, jak i charakterystyczne (nazwane przez Putnama stereotypowymi), a na etapie analizy konkretnych tekstów — po prostu cechy poświadczane (które przy bliższym rozpoznaniu mogą okazać się jednostkowymi, okazjonalnymi, wręcz przypadkowymi)» (Bartmiński 1988: 171).

mentu peryferii (2.) też mają nieco odmienne znaczenie w różnych słownikach, czyli sprawdza się kryterium a.

Według wyżej przedstawionych założeń pole «starość (człowieka)» w języku polskim ma dwusegmentowe jądro (strefę centralną — JC i strefę peryferyjną, czyli strefę bardziej odległą od centrum — JP) oraz siedmiosegmentowe peryferie. A zatem wygląda ono następująco:



Strefę centralną jądra pola «starość (człowieka)» tworzą — ze względu na ich wysoką frekwencję w NKJP oraz Internecie — ZF: *trzeci wiek*⁵⁾ (1872⁶⁾), *na stare lata* (1009), *jesień życia* (842), *starszy wiek* (610), *nie pierwszej młodości* (207), *piękny wiek* (191), *późny wiek* (182), *poważny wiek* (78), *późne lata* (65). Natomiast w jądrowej strefie peryferyjnej pola «starość (człowieka)» znajdują się: ZF *złoty wiek* (497), *ładny wiek* (43), *wiek trolejbusowy* (31⁸⁾), *pewien*

⁵⁾ ZF *trzeci wiek* ma wysoką frekwencję w NKJP oraz Internecie. Najczęściej jednak jest on używany nie samodzielnie, ale jako komponent nazwy popularnych, m.in. też w Polsce, uczelni dla ludzi w podeszłym wieku: *Uniwersytet Trzeciego Wieku*, *Akademia Trzeciego Wieku*. *Uniwersytet Trzeciego Wieku* pojawia się w 1650 kontekstach NKJP (899 kontekstów — pełna nazwa, 209 kontekstów — *Uniwersytet III Wieku*, 542 konteksty — skrótowiec *UTW*). *Akademia Trzeciego Wieku* pojawia się w 41 kontekstach (33 konteksty — pełna nazwa, 8 kontekstów — *Akademia III Wieku*).

⁶⁾ Tu i dalej w nawiasach podaje się ogólną liczbę kontekstów korpusowych, w których występują badane ZF (włącznie z innowacjami).

⁷⁾ W 17 kontekstach spośród tych 49 ZF *złoty wiek* występuje jako komponent nazwy uczelni dla starszych ludzi — *Uniwersytet Złotego Wieku*, np.: *30 czerwca o godz. 14 w Galerii Sztuki Dwór Karwacjanów w Gorlicach otwiera swoje podwoje Uniwersytet Złotego Wieku, skierowany do osób starszych, emerytów i rencistów oraz wszystkich pragnących w ciekawy i niekonwencjonalny sposób spędzać czas wolny* (Gazeta Krakowska).

⁸⁾ Stosunkowo niska frekwencja ZF *wiek trolejbusowy* jest chyba uwarunkowana znaczeniem konotacyjnym tego ZF — ‘przestarzałe’. Potwierdzeniem małej znajomości tego ZF wśród rodzimych użytkowników polszczyzny są pytania na forach dotyczące jego znaczenia: *O i czy mogłabyś podpowiedzieć jaki jest wiek trolejbusowy — bo spodobało mi się to stwierdzenie [odpowiedź:] Numery trolejbusów w Warszawie były dwucyfrowe i zaczynały się od cyfry 5. Pani po pięćdziesiątce była w wieku trolejbusowym* (<http://okiemgackowej.blox.pl>). Stąd też możemy mówić o innym jeszcze znaczeniu konotacyjnym (obok wyodrębnionych w WSFJP ‘przestarzałe’, ‘zartobliwe’) — ‘reg. (warszawskie)’.

wiek (18), mocno starszy (14), nie być młodym (13), mocno średni wiek (8), ten wiek (5), patrzeć na metrykę (2), zwracać uwagę na metrykę (0), mieć za nic metrykę (0), metryka, metryka (0), poważne lata (0), być dobrze w latach (0), być w latach/przestarz. leciech (0). Wszystkie jądrowe ZF, oprócz ZF *wiek trolejbusowy*, zgodnie z różnymi słownikami mają w strukturze semantycznej semy sygnifikacyjne ‘okres starości’, ‘podeszły wiek’, ‘w starości, na starość’, ‘stary’⁹⁾.

Peryferie pola «starość (człowieka)» układają się, według przyjętych wcześniej zasad, w siedem segmentów. Najbliżej jądra (segment 1.) znajduje się ZF *mieć swoje lata*, którego peryferyjność jest uwarunkowana nieprecyzyznością na poziomie znaczenia sygnifikacyjnego, wynikającą m.in. z różnic w definicjach słownikowych. ZF *mieć swoje lata* ma według SEP znaczenie sygnifikacyjne ‘być starym’, za którym przemawiają m.in. zbadane konteksty (62%): *Mają swoje lata i mogliby spożywać emerycki chleb, jednak spokojne życie emerytów nie dla nich, więc proszą Boga, by zdrowie jak najdłużej dopisywało, bo młyn to ich życie* (Gazeta Krakowska). Jednak WSFPWN np. przytacza definicję ‘być dorosłym, w odpowiednim (do czegoś) wieku’. To znaczenie też się ujawnia na poziomie funkcjonalnym, co prawda w mniejszym stopniu (38%), np. *Stwierdził, żeby nie dotykać, na żadne zabiegi nie chodzić, że jak chłopak będzie miał swoje lata to odpowiednimi czynnościami sam sobie pomoże* (Usenet — pl.soc.dzieci). A zatem lokujemy frazeologizm ten na peryferiach pola «starość człowieka», ponieważ właśnie to znaczenie dominowało w NKJP oraz Internecie.

Segment 2. peryferii tworzą ZF, których znaczenie można przedstawić w formule «sem sygnifikacyjny 1 (‘stary’) + sem sygnifikacyjny 2 (‘inne znaczenie nietemporalne’)», a mianowicie: ZF *stary, ale jary* (o znaczeniu sygnifikacyjnym ‘stary’ + ‘czerstwy’, ‘zdrowy’, ‘silny’ i o znaczeniu konotacyjnym ‘potoczne’), *próchno się z kogoś sypie, trociny się z kogoś sypią* (o znaczeniu sygnifikacyjnym ‘stary’ + ‘niedołączny’, ‘bliski śmierci’ (rzadziej: ‘skostniały umysłowo’) i o znaczeniu konotacyjnym ‘potoczne’, ‘pospolite’). Znaczenia tych ZF na poziomie funkcjonalnym są zrealizowane w całości: semowi temporalnemu (‘stary’) towarzyszą inne semy sygnifikacyjne (‘czerstwy’, ‘zdrowy’, ‘silny’; ‘niedołączny’, ‘bliski śmierci’, rzadziej ‘skostniały umysłowo’). Wszystkie semy sygnifikacyjne (temporalny oraz nietemporalne) w kontekstach zwykle występują łącznie, żaden z nich nie jest dominujący. Np.: [komentarz 1]: *dziś już TYLKO próchno się z baby sypie*. [komentarz 2]: *biedactwo wygląda jak stara kamienica po renowacji* (<http://www.fakt.pl>); *Recitale starej, ale jarej Maryli Rodowicz przeplatają się z panegirykami na cześć władzy* (Usenet — pl.soc.polityka).

Z tyłu liceum, z przodu muzeum, stary piernik/grzyb/ramol itp., stary cap, stare pudło/próchno, starsza pani, starszy pan, panie starszy to ZF stanowiące segment 3. peryferii. Ich zna-

⁹⁾ ZF *wiek trolejbusowy* jest zawarty tylko w WSFPJ, który definiuje go ‘powyżej pięćdziesiątego roku życia’ z zaznaczeniem semów konotacyjnych ‘żartobliwe’, ‘przestarzałe’. Wskazówka temporalna (‘powyżej pięćdziesiątego roku życia’) nie przeszkadza jednak w lokalizacji tego ZF w jądrze pola, ponieważ chodzi nie bezpośrednio o początek starości, lecz o starość, która się zaczyna po 50. roku życia. Informacja dotycząca semu temporalnego (50 lat) ujawnia się w znaczeniu ZF *wiek trolejbusowy* na poziomie sygnifikacyjnym, dla innych zaś jądrowych ZF na poziomie desygnacyjnym. Znaczy to, że w wypadku innych ZF określających starość w słownikach nie ukonkretniono granicy wiekowej rozpoczęcia okresu starości; ujawnia się ją jedynie w NKJP oraz Internecie (niektóre konteksty), np.: *Jej odpowiednikiem u ludzi jest znana od dawna choroba Creutzfeldta-Jakoba. Na tę śmiertelną chorobę ludzie w starszym wieku, tj. powyżej 50. roku życia [...] (Trybuna Śląska).*

czenie ogólnie wyraża się w formule «sem sygnifikacyjny 1 ('stary') + sem sygnifikacyjny 2 ('inne znaczenie nietemporalne')¹⁰ + sem sygnifikacyjny 3 ('cecha dyferencjalna płci)», np. znaczenie ZF *Z tyłu liceum, z przodu muzeum* ma następującą strukturę: «starsza + kobieta + która chce wyglądać młodo, ale której twarz zdradza prawdziwy wiek». W większości te peryferyjne ZF mają konotacje negatywne ('obraźliwe', 'ironiczne', 'pogardliwe', 'z dezaprobatą'). Nie zawsze ZF z 3. segmentu peryferii mają jednakowe znaczenie w różnych słownikach (chodzi przede wszystkim o rozróżnienie semów sygnifikacyjnych oraz desygnacyjnych). Przyjrzyjmy się np. ZF *stary cap*. Według definicji SFWP ('o starym, zazwyczaj lubieżnym, mężczyźnie (najczęściej z dezaprobatą)') oraz SFJP ('z lekceważeniem o mężczyźnie starym, zniedołężniałym') na znaczenie ZF *stary cap* składa się na pewno sem sygnifikacyjny 1 'stary' oraz sem sygnifikacyjny 2 'mężczyzna'. Według SFJP, istnieje też sem sygnifikacyjny 3 — 'zniedołężniały'. Sem wyodrębniony w SFWP — 'lubieżny' — jest desygnacyjny (wyraz *zazwyczaj* wskazuje na niekonieczność cechy 'lubieżny'). Ogólnie rzecz biorąc, frazeologizm ten według obu słowników należy do peryferii pola «starość człowieka». Natomiast w ISJP oraz USJP podaje się jedynie słowo *cap* o znaczeniu 'o mężczyźnie, zwłaszcza starym i nieprzyzwoicie się zachowującym wobec kobiet lub głupim; głupiec, bałwan' (+ znaczenia konotacyjne 'potoczne', 'obraźliwe'). Badania korpusowe przemawiają za istnieniem ZF *stary cap* o znaczeniu 'stary (sem sygnifikacyjny 1) + mężczyzna (sem sygnifikacyjny 2) + szereg semów desygnacyjnych ('zniedołężniały', 'lubieżny', 'nieprzyzwoicie się zachowujący wobec kobiet', 'głupi', 'brzydki')¹¹ (choć jego frekwencja jest stosunkowo niska: w NKJP *stary cap* jako ZF wykorzystano w 131 kontekstach).

W tym samym 3. segmencie peryferii sytuujemy też przestarzały ZF *panie starszy* ('forma zwracania się do nieznanego starszego mężczyzny lub do kelnera'). W 63% zbadanego materiału analizowany ZF odnosi się do starszego mężczyzny, co przemawia za lokalizacją tego ZF w obrębie pola znaczeniowego «starość (człowieka)». Znaczenie 'kelner' ujawnia się w 37% kontekstów, często w dowcipach: *Klient do kelnera: — Panie starszy, czy ta orkiestra gra na zamówienie? — Oczywiście. — To niech zagra w domino!* (<http://www.dowcipy.zxweb.net>).

Segment 4. tworzą ZF *zaawansowany wiek, ktoś jest w zaawansowanym wieku, zaawansowany wiekiem, zaawansowany w latach*. Znaczenie sygnifikacyjne tych ZF jest nie do końca przejrzyste, co wynika m.in. z różnic w definicjach słownikowych. Według WSFPWN, ZF *zaawansowany wiek, ktoś jest w zaawansowanym wieku, zaawansowany wiekiem, zaawansowany w latach* łączą się z definicją: 'o kimś w starszym wieku'. USJP i ISJP zaś ZF *któs jest w zaawansowanym wieku, zaawansowany wiekiem, zaawansowany w latach* objaśniają 'któs jest

¹⁰ Semu sygnifikacyjnego 2, czyli 'inne znaczenie nietemporalne', nie mają co prawda ZF *starsza pani, starszy pan* o znaczeniu 'stara kobieta', 'stary mężczyzna'.

¹¹ Czasami w kontekstach uwyrażnia się semy desygnacyjne ZF *stary cap* dzięki wprowadzeniu innowacji rozwijającej (czyli uzupełnieniu składu leksykalnego ZF nowymi komponentami), np.: *Stary rozerotyzowany capie. Sobie tak pokrzykujesz jęłopie i rozdzielasz na prawo i lewo co komu wolno, zakazując jednocześnie tego innym. Co za kabotyn, lewiźniarski* (Usenet — pl.soc.polityka, *stary cap* 'stary lubieżny mężczyzna'); *Ale Ty jesteś głupi... że się w pale nie mieści. Stary głupi cap, niereformowalny* (Usenet — pl.soc.polityka, *stary cap* 'stary głupi mężczyzna'); *Niech córka spokojnie dokończy studia. Łatwiej przetrwać beze mnie. Cóż znaczy dzisiaj życie jednego polaczka, jakiegoś starego nieprzydatnego capa* (Usenet — pl.sci.psychologia, *stary cap* 'stary zniedołężniały mężczyzna').

d o ś c i s t a r y', czyli jest tu wskazówka dotycząca stopnia starości (nie chodzi więc już o starość w znaczeniu ogólnym). Trudno jest określić «poprawne» znaczenie tych ZF, odwołując się do danych korpusowych: w zbadanych kontekstach konkretnego wieku podmiotu zwykle się nie ujawnia. Uwzględniając jednak te 23 konteksty, w których są wskazówki dotyczące wieku podmiotu, możemy stwierdzić, że wiekowe granice, wyrażone zanalizowanymi ZF, są dość nieściśle: '50–70 lat' (10 kontekstów); '70–102 lat' (13 kontekstów), np.: *Od 1 stycznia 1998 r. z powodu choroby, utraty sił lub zaawansowanego wieku (od 55 do 70 lat) sędziowie i prokuratorzy mogą być przenoszeni w stan spoczynku* (Polityka); *Miał rumianą, okoloną siwym zarostem twarz, która mimo jego zaawansowanego wieku (był po pięćdziesiątce) mogłaby należeć do kogoś znacznie młodszego* (Miroslaw M. Bujko, Wyspy Szerszenia). Znaczący to chyba, że rodzimi użytkownicy używają tych ZF do określenia zarówno starości w ogóle, jak i późnej starości. To sprawiło, że zostały one ulokowane w przejściowym segmencie 4., między segmentami ze ZF zawierającymi sem temporalny 'starość', 'stary' oraz segmentami ze ZF zawierającymi sem temporalny 'późna starość', 'bardzo stary'.

Następny (5.) segment peryferyjny tworzą ZF *sędziwy wiek, matuzalemowy/matuzalowy wiek, wiek Matuzalema, matuzalemowe/matuzalowe lata, ktoś ma ze sto lat, podeszły wiek, podeszłe lata, nie być już dzieckiem*, które oznaczają nie 'starość ogólnie', 'stary', lecz 'późną starość', 'dużo starszy'. SFJP jednak dla ZF *sędziwy wiek* oraz WSFJP dla ZF *podeszły wiek* podają definicje odnoszące się do starości ogólnie. Korpusowe wyniki natomiast przemawiają za znaczeniem 'późna starość' (por. ZF *sędziwy wiek*: '50 lat'¹²) — 2 konteksty, '70–80 lat' — 8 kontekstów, '80–126 lat' — 240 kontekstów; ZF *podeszły wiek*: '50 lat' — 1 kontekst, '60–80 lat' — 15 kontekstów, '80–102 lat' — 30 kontekstów), np.: *Co ciekawe, sędziwego wieku dożywały w jej rodzinie tylko kobiety. Męska część odchodziła w okolicach 70. roku życia, ale jej siostry żyły ponad 90 lat — mówi pani Cecylia, synowa* (Dziennik Zachodni); *Mimo podeszłego wieku — pan Władysław ma 95 lat, a jego żona 78 lat — są w świetnej formie fizycznej i psychicznej* (Express Ilustrowany).

ZF *być/stać nad grobem, chylić się do grobu, być jedną nogą w grobie/na tamtym świecie, wybierać się na tamten świat* lokujemy w segmencie 6. peryferii pola «starość (człowieka)», ponieważ na ich znaczenie składają się semy 'bardzo stary'/'stary' oraz 'bliski śmierci, chory' (np. definicja USJP: 'być bardzo starym, chorym, bliskim śmierci'). Semy temporalne 'bardzo stary'/'stary' w znaczeniu tych ZF na poziomie sygnifikacyjnym (czyli jako obligatoryjne) nie przez wszystkie słowniki są włączane do definicji. Przykładowo definicje z ISJP pozwalają na traktowanie semu 'bardzo stary' jako desygnacyjnego, nie zaś sygnifikacyjnego:

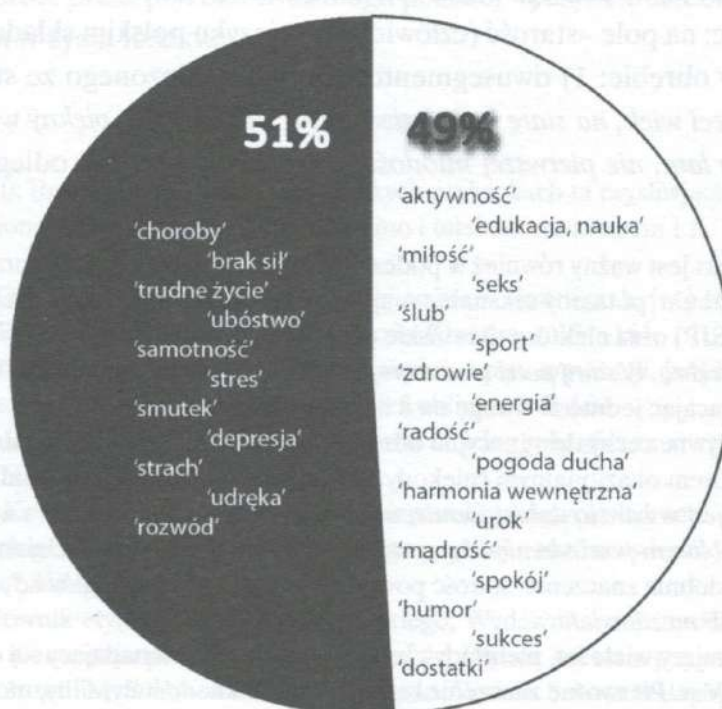
«Mówimy, że ktoś **stoi nad grobem** lub **stoi jedną nogą w grobie** albo że ktoś **jest już nad grobem** lub **jest jedną nogą w grobie**, jeśli jest bliski śmierci, zwykle z powodu starości»; «Mówimy, że ktoś **jest jedną nogą na tamtym świecie** albo że **jest** lub **stoi jedną nogą w grobie**, jeśli jest bliski śmierci».

¹²) Dowodem, że frazeologizmu tego używa się w znaczeniu 'późna starość', jest komentarz native speaker'a: *Ostatnio spotkałam się z dwoma ciekawymi „przypadkami” 3 dni temu w czasie zbierania wywiadu pacjent (z problemem gastrologicznym) powiedział m.in.: jedna z cioć miała ca jelita grubego, druga też miała robioną kolonoskopię. No ale ona jest w sędziwym wieku. Zainteresowana zapytałam, ile cicia ma lat? Usłyszałam 50. Gruchnęłam śmiechem na cały głos. Powiedziałam pacjentowi, że dla mnie sędziwy wiek to ok. 75, 80, 90 lat najpewniej [...]* (<https://konsylium24.pl>).

W pierwszej definicji sem temporalny występuje jako desygnacyjny (ukonkretnienie przyczyny śmierci — ‘zwykle z powodu starości’), druga definicja w ogóle nie zawiera semu temporalnego, mimo że pojawia się w niej jako część składowa ZF, wytłumaczony w pierwszej definicji *być/stać jedną nogą w grobie*. Na podstawie badań korpusowych dochodzimy do wniosku, że na poziomie sygnifikacyjnym ujawnia się jedynie sem ‘bliski śmierci’, a sem temporalny ‘stary, bardzo stary’ jest fakultatywny i ma wymiar desygnacyjny, por.: *Ale raz był już pan jedną nogą na tamtym świecie?* (Express Ilustrowany); „*Proszę o mieszkanie, żebym miał swój pokój. Mam 11 lat i jestem chory. Chcę mieć spokój i cicho. Proszę też o łazienkę. Proszę Pana Burmistrza. Dziękuję. Michał Skorupski*”. *A więc, będąc już jedną nogą w grobie, myślał o rzeczach doczesnych. Wierzył* (Tygodnik Ciechanowski); *Starowina stał nad grobem, nie miał ani zdrowia, ani energii dopominać się o swoje* (Dziennik Polski).

W segmencie 7. peryferii umieszczamy ZF, które wyrażają starość pośrednio. Są to ZF *ktoś idzie w lata* (‘ktoś się starzeje’), *siwizna komuś przyprósza skronie* (‘ktoś się starzeje’), *posunąć się w latach* (‘postarzyć się’), *stary duchem* (‘myślący, zachowujący się jak człowiek stary, czujący się staro’), *efekt upływu czasu* (‘objawy starzenia się, np. skóry’), ponieważ proces starzenia się nie wskazuje bezpośrednio na starość, a czuć się starym może człowiek niekoniecznie w podeszłym wieku.

Starość to okres życia ludzkiego, o którym raczej niechętnie mówi się wprost. Stereotypowe spojrzenie na starość, wzmocnione w naszych czasach kultem młodości, kojarzy się raczej przede wszystkim z czymś negatywnym: upadkiem sił, fizyczną oraz umysłową degradacją itp. Wychodząc z takiego założenia, możemy więc przypuścić, że ZF wyrażające starość będą osadzone w kontekstach o negatywnej treści (typu choroby, degradacja itd.). Według ogólnych wyników badań kontekstowych jądro pola «starość (człowieka)» wygląda w następujący sposób:



Otrzymane wyniki, jak widać, są zgodne z przypuszczeniami: formalnie przeważają negatywne aspekty związane ze starością (51% : 49%), chociaż różnica w liczbach jest nikła. Jednocześnie w jądrze pola «starość (człowieka)» widać też bardzo silne natężenie zjawisk pozytywnych w tym okresie życia człowieka (np. aktywność, sport, zdrowie, radość, a nawet seks¹³), miłość etc.). Jeżeli będziemy rozpatrywać liczbę pozytywnych i negatywnych kontekstów osobno dla każdego spośród jądrowych ZF, nie zaś w całości, to wzajemny stosunek pozytywnych i negatywnych zjawisk w jądrze pola «starość (człowieka)» zmieni się w sposób zasadniczy. Spośród wszystkich jądrowych ZF badanego pola, tylko dla dwóch — *starszy wiek* i *na stare lata* — w NKJP oraz Internecie znaleziono więcej kontekstów o treści negatywnej niż pozytywnej (ZF *starszy wiek*: 80% (-) : 20% (+); ZF *na stare lata*: 60% (-) : 40% (+)), np.: *Mamy coraz więcej samotnych osób w starszym wieku, dlatego możemy rozbudowywać sieć zakładów opiekuńczo-leczniczych i domów pomocy społecznej* (Dziennik Zachodni); *Na stare lata groził mi reumatyzm, choroby serca, choroby stawów, kości, bóle zatok, obwisłe mięśnie, no i wiele innych, jeszcze groźniejszych chorób*¹⁴ (<http://rzepin.net>). Przypuszczamy, że negatywne cechy desygnacyjne ZF *starszy wiek* i *na stare lata* mogą być spowodowane obecnością w strukturze tych frazeologizmów przymiotnika *stary*¹⁵), który, tak samo jak rzeczownik *starość* lub czasownik *starzeć się*, kojarzy się z niezbyt przyjemnym, smutnym okresem w życiu człowieka. Inne jądrowe ZF o wiele częściej natomiast występują w pozytywnym otoczeniu desygnacyjnym, por. ZF *późne lata*: 97% (+) : 3% (-), ZF *jesień życia*: 82% (+) : 18% (-); ZF *późny wiek*: 74% (+) : 26% (-), np.: *By tego uniknąć osoby w trzecim wieku chętnie integrują się, działają w środowiskowych klubach seniora, a swój sposób na życie pokazują poprzez różne zainteresowania, nie tylko hobbyistyczne, lecz także z zakresu kultury, sztuki, a nawet turystyki* (Polska Głos Wielkopolski); *Zdrowie, dostatki, wesołość nie opuszczały jej do późnego wieku* (Dziennik Zachodni).

Podsumowując: na pole «starość (człowieka)» w języku polskim składa się 66 ZF, które umiejscawiamy w obrębie: 1) dwusegmentowego jądra, złożonego ze strefy centralnej (JC): 14% — ZF *trzeci wiek, na stare lata, jesień życia, starszy wiek, piękny wiek, późny wiek, poważny wiek, późne lata, nie pierwszej młodości*; oraz strefy bardziej odległej od centrum

¹³) Na fakt, że seks jest ważny również w podeszłym wieku, wskazuje polskie przysłowie *W starym piecu diabeł pali* o znaczeniu 'potrzeby seksualne mają również ludzie w starszym wieku, czasem nawet większe niż młodzi' (USJP) oraz niektóre ukraińskie przysłowia (np. *Sywe wołossia — łaska młoda, Sywyna w hołowu — bis u rebro, W starij peczi sam czort pałył* etc.), które wymienia np. A. Anhelowa (Anhelowa 2010: 192), zwracając jednakże uwagę na ich ironiczny charakter.

¹⁴) Ogólne negatywne cechy desygnacyjne odzwierciedlono w przysłowiu *Na stare lata człowiek tarapata*, które jest wytworem okazjonalnym (niekodyfikowanym w słownikach) w kontekście *Pani Antoninie dopisuje zdrowie, jest w bardzo dobrej formie, uskarża się jedynie na związane z wiekiem dolegliwości, komentując je żartobliwym powiedzeniem: „na stare lata człowiek tarapata”* (Dziennik Polski). Przysłowie to ma prawdopodobnie znaczenie 'starość powoduje kłopoty, choroby, słabość', a o samej starości mówi się za pomocą ZF *na stare lata*.

¹⁵) Znaczenie 'mający wiele lat, niemłody', 'zużyty', 'nieświeży, nienadający się do spożycia' przymiotnik *stary* ma od XIV w. Pierwotne znaczenie tego przymiotnika — 'stały, silny, mocny' (Boryś 2005: 575–576).

(JP): 27% — ZF *poważne lata, być dobrze w latach, być w latach/przestarz. leciech, złoty wiek, ładny wiek, wiek trolejbusowy, pewien wiek, mocno starszy, nie być młodym, mocno średni wiek, ten wiek, patrzeć na metrykę, zwracać uwagę na metrykę, mieć za nic metrykę, metryka, metryka*; 2) siedmiosegmentowych peryferii, w tym: segment 1. (a): 1,5% — *mieć swoje lata*; segment 2. (2.1): 4,5% — ZF *stary, ale jary, próchno się z kogoś sypie, trociny się z kogoś sypią*; segment 3. (2.1ab): 15% — ZF *z tyłu liceum, z przodu muzeum, stary piernik/grzyb/ramol itp., stary cap, stare pudło/próchno, starsza pani, starszy pan, panie starszy*; segment 4. (2.2a): 6% — ZF *zaawansowany wiek, ktoś jest w zaawansowanym wieku, zaawansowany wiekiem, zaawansowany w latach*, segment 5. (2.3a): 15% — ZF *sędziwy wiek, matuzalemowy/matuzalowy wiek, wiek Matuzalema, matuzalemowe/matuzalowe lata, ktoś ma ze sto lat, podeszły wiek, podeszłe lata, nie być już dzieckiem*; segment 6. (2.3ab): 9% — ZF *być/stać nad grobem, chylić się do grobu, być jedną nogą w grobie/na tamtym świecie, wybierać się na tamten świat*; segment 7. (2.4): 8% — ZF *ktos idzie w lata, siwizna komuś przyprósza skronie, posunąć się w latach, stary duchem, efekt upływu czasu*. Po analizie semów desygnacyjnych poszczególnych jądrowych ZF dochodzimy do wniosku, że mimo utrwalonych stereotypów starość w świetle frazeologii polskiej przedstawia się zupełnie odmiennie od niemal powszechnie przyjętej opinii — nie dominują w niej smutek, choroby, stres etc. Negatywne zjawiska związane ze starością w przytłaczającej większości określa się za pomocą ZF *starszy wiek* (63% negatywnego wypełnienia jądra pola «starość (człowieka)») i *na stare lata* (21% negatywnego wypełnienia jądra pola «starość (człowieka)»). Inne jądrowe ZF wskazują zaś na pozytywne zjawiska występujące w starości: aktywność, edukację, naukę, miłość, seks, ślub, sport, zdrowie, energię, radość, pogodę ducha, harmonię wewnętrzną, urok, mądrość, spokój, humor, sukces, dostatek. W ten sposób przeprowadzone badania wykazują, że polskie przysłowie *Starość nie radość (śmierć nie wesele)* w odniesieniu do współczesnego leciwego człowieka raczej nie jest już aktualne: starość przez pryzmat frazeologii polskiej wydaje się słonecznym, pięknym i ciekawym okresem w życiu ludzkim.

Bibliografia

- Anhelowa A. 2010: Refleksija starosti w ukrajins'kich prykazkach ta prysliwjach, Naukowyj wisnyk Kyjiw's'koho nacionalnoho uniwersytetu teatru, kino i telebaczennia imeni I.K. Karpenka-Karoho, t. 6, s. 186–198.
- Bańko M. 2008: O tzw. prozodii semantycznej i jej opisie w słownikach, [w:] Nowe studia leksykograficzne 2, red. P. Żmigrodzki, R. Przybylska, Lexis, Kraków, s. 151–161.
- Bartmiński J. 1988: Definicja kognitywna jako narzędzie opisu konotacji, [w:] Konotacja, red. J. Bartmiński, Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin, s. 169–183.
- Biłonożenko W., Hnatiuk I. 1989: Funkcjonuвання ta leksykohraficzna rozrobka ukrajins'kich frazeologizmiv, Naukowa dumka, Kyjiw 1989.
- Blinowa I. 2009: Koncept „starost” w russoj i niemieckoj lingwokulturach: Awtoferat dysertacii kandydata filologicznych nauk: 10.02.02 / Wołgogradskij gosudarstwiennyj socialno-pedagogiczeskij uniwersytet, Wołgograd.
- Boryś W. 2005: Słownik etymologiczny języka polskiego, Wydawnictwo Literackie, Kraków.
- Buttler D. 1971: Koncepcja pola znaczeniowego, [w:] Wybór literatury do słownictwa, frazeologii i stylistyki, cz. 1, red. M. Schabowska, E. Stachurski, Wyższa Szkoła Pedagogiczna, Kraków, s. 294–312.

- Kalko W. 2012: Koncepty MOŁODIST' i STARIST' w ukrajins'kij mowi (na materialu paremij), [w:] Linhwistyczni studiji: zbirnyk naukowych prac', t. 24, s. 110–114.
- Kania S. 1984: Pojęcie pola znaczeniowego, [w:] Zarys leksykologii i leksykografii polskiej, red. S. Kania, J. Tokarski, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa, s. 166–168.
- Karolak S. 1993: Pole semantyczne, [w:] Encyklopedia językoznawstwa ogólnego, red. K. Polański, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków, s. 406–407.
- Koczerhan M.L. 2004: Leksyko-semantyczna systema, [w:] Ukrajins'ka mowa: Encykłopedija, red. W.M. Rusaniws'kyj i in., Wydawnictwo «Ukrajins'ka encykłopedija» imeni M.P. Bażana, Kyjiw, s. 305–306.
- Krawczuk A. 2011: Leksykołohija i kultura pols'koji mowy. U dwóch tomach, t. 1: Leksykołohija, frazeołohija, leksykohrafija, INKOS, Kyjiw.
- Miodunka W. 1989: Podstawy leksykologii i leksykografii, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Orłowa J. 2009: Motywujuczi oznaky konceptu „wik ludyny” (na materialu ukrajins'koji, rosij's'koji ta anglijs'koji mow), Aktualni problemy inozemnoji fiłołohiji: Linhwistyka ta literaturoznawstwo, t. 3, s. 110–116.
- Pisarkowa K. 1972: Szkic pola semantycznego zapachów w polszczyźnie, Język Polski LV, s. 330–339.
- Poliszczak Ł. 2010: Koncept „Czas” u czes'kij frazemici, Problemy słowjanoznawstwa 59, s. 259–264.
- Połowynko O.O. 2006: Linhwistyczni ta ekstralinhwistyczni faktory napownennia semantycznych poliow u suczasnij rosij's'kij literaturnij mowi (semantyczne pole wik): Awtoreferat dysertaciji kandydata fiłołohicznych nauk: 10.02.02 / Dnipropetrows'kyj nacionalnyj uniwersytet, Dnipropetrows'k.
- Teplakow I. 2005: Frazeołohiczna semantyka (na materialu dejakych słowjans'kich mow), Problemy słowjanoznawstwa 55, s. 156–163.
- Tokarski R. 1984: Struktura pola znaczeniowego. Studium językoznawcze, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Wolny M. 2003: Językowy obraz starości ludzi i zwierząt w polszczyźnie, [w:] Język a Kultura, t. 15: Opozycja homo — animal w języku i kulturze, red. A. Dąbrowska, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław, s. 189–199.

Wykaz skrótów

- ISJP: Inny słownik języka polskiego, red. M. Bańko, t. 1–2, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2000. — MSF: T. Iglukowska, H. Kurkowska, Mały słownik frazeologiczny, z. 1: Czas. Przestrzeń. Ilość. Liczba. Stopień, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa. — NKJP: Narodowy Korpus Języka Polskiego, <http://nkjp.pl>. — SEP: A. Dąbrowska, Słownik eufemizmów polskich czyli w rzeczy mocno, w sposobie łagodnie, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1998. — SFJP: D. Podlaska, M. Świątek-Brzezińska, Słownik frazeologiczny języka polskiego, Park, Bielsko-Biała 2006. — SFWP: S. Bąba, J. Liberek, Słownik frazeologiczny współczesnej polszczyzny, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2001. — SFWUTIA: Słownik frazeologiczny w układzie tematycznym i alfabetycznym, red. A. Nowakowska, Europa, Wrocław 2003. — USJP: Uniwersalny słownik języka polskiego, red. S. Dubisz, t. 1–4, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2003. — WKS: K. Mosiołek-Kłosińska, A. Ciesielska, W kilku słowach. Słownik frazeologiczny języka polskiego, Wydawnictwo Szkolne PWN, Warszawa 2001. — WSF: R. Lebda, Wielki słownik frazeologiczny, Krakowskie Wydawnictwo Naukowe, Kraków 2008. — WSFJP: P. Müldner-Nieckowski 2003: Wielki słownik frazeologiczny języka polskiego, Świat Książki, Warszawa. — WSFPWN: Wielki słownik frazeologiczny PWN z przysłowiami, opr. A. Kłosińska, E. Sobol, A. Stankiewicz, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2005.

Summary

Starość nie radość? Polish phraseology denoting old age from the angle of the field theory

Key words: temporal phraseology, aspects of meaning, semantic field, kernel, periphery.

The article is devoted to the analysis of phraseological units expressing old age in human life. The location of the studied idioms within the relevant semantic field is done taking into account three aspects of phraseological meaning (significative, denotative and connotative). A two-part kernel (the central part and the part more distant from the kernel: 41% of studied idioms) and a seven part periphery (59% of studied idioms) have been allocated due to the criteria adopted by us in the field "human old age". Special attention is paid to denotative features (positive or negative) of these temporal idioms. Corpus-based research has shown that the positive denotative features are dominant in the meaning of kernel idioms expressing human old age.